

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Б. Н. ЕЛЫЦИН атындагы КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 41:411.15:417.3:494.3-1

Расулова Мээрим Мелисовна

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ ДИАЛОГДУК КЕП
(структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү)**

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2018

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчилер:

филология илимдеринин доктору, профессор
Өмүралиева Сүйүмкан Өмүралиевна

филология илимдеринин доктору, доцент
Камбаралиева Уулкан Джолдошбековна

Расмий оппоненттер:

ф.и.д., доцент Абдыкеримова Аида Эсенгуловна;
К. Тыныстанов атындагы ЫМУ, кыргыз
филология, педагогика жана искусство
факультети, кыргыз адабият жана манастануу
кафедрасынын профессору.

ф.и.к., Жусупова Аида Абдуллажановна; ЖАМУ,
филология факультети, орус филологиясы
кафедрасынын доценти.

Жетектөөчү мекеме:

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин батыш
тилдер бөлүмү.

Диссертациялык иш 2019-жылдын **11-январында** саат **14.00**дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ош мамлекеттик университети жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.17. 547 диссертациялык кеңешинин (<http://dc-aytmатов-ilm.tk>) жыйынында корголот. Дареги: 720000, Бишкек ш., Чүй пр., 265а, №_____ ауд.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат **2018-жылдын 10-декабрында** жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент, ага илимий кызматкер**

Р. Э. Коңурбаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Тилдеги системалык-структуралык парадигмадан антропоборборлуу (антропоцентрлүү) парадигмага өтүү иштеринин жолго коюлушу текстологиядагы көп кырдуу маселелерди жаңы ракурстардан карап, дагы тереңирээк анализдерди жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берди. Мындай жагдайда диалогго коммуникациялык өнүгтөн мамиле жасоо - тил менен тексттин онтологиялык сапаттарын толук ачып берүүгө жол ачат. Ушул позицияда адамдын кеп ишмердүүлүгүндөгү сүйлөшүү, баарлашуу, пикир алмашуу сыяктуу ар кандай көрүнүштөрдү эске албай коюу мүмкүн эмес. Көркөм тексттеги диалогду талдоодо антропоцентризм принцибин колдонуу аркылуу диалогдун структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүнүн жаңы көрүнүштөрү, жаңы илимий жагдайлар ачылып жана көркөм тексттин изилдөө объектиси - спецификалык тилдик личность – каарман катары шартталат. Каармандын кептик жүрүм-турумуна карата иш жүргүзүүдө адабий каарман өзүнүн бүтүндөй жалпылыгында тилдик личность катары кызмат аткарат [Хисамова, 2009].

Кыргыз тил илиминде диалогдун ар тараптуу проблемасы ушул күнгө чейин изилдөөгө алынбай келгендиги жана бул көрүнүштү кыргыз тилине тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен конкреттүү материалдардын негизинде комплекстүү анализдөө муктаждыгы, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы диалог формасындагы үлгүлөрдү лингвистикалык талдоого алуу, көркөм тексттеги диалогдун коммуникациялык, функциялык, лингвистикалык, структуралык-семантикалык аспектилерин талдап, системага салуу зарылчылыгы биздин диссертациялык ишибиздин **актуалдуулугун** аныктап турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертация демилгелүү иш болуп саналат.

Иштин максаты - кыргыз тилиндеги көркөм диалогдун структуралык-семантикалык, коммуникациялык жана функциялык өзгөчөлүктөрүн тексттин автору менен каармандарынын тилдик картиналарынын өз алдынчалыгын эске алуу менен комплекстүү сыпаттап ачып көрсөтүү.

Бул максатты ишке ашыруу төмөндөгү **милдеттердин** аткарылышын шарттайт:

- жалпы тил илиминде диалог теориясынын изилденишине сереп салуу;
- диалогдун табиятын изилдөө маселелерин белгилеп көрсөтүү;
- диалогдун текст катары жана тексттин компоненти катары изилдөө аспектигине сереп салуу;
- диалогду изилдөөнүн аспектилерин аныктоо;
- диалогдун структуралык-семантикалык табиятын изилдөө;
- диалогдун функциялык-коммуникациялык жагдайына ылайык, улуттук бөтөнчөлүктөрдүн, бейвербал каражаттардын пайдалануу чегин аныктоо;
- диалогдун синтаксистик түзүлүшүн иликтөө;
- диалогдун функциялык типтерине ылайык, алардын семантикасын аныктоо;
- диалогдун тексттеги кызматын аныктап көрсөтүү.

Изилдөөнүн методологиялык негиздерин орус окумуштуулары Л. В. Щерба, Л. П. Якубинский, Е. Д. Поливанов, В. Н. Волошинов, В. В. Виноградов, М. М. Бахтин, Г. О. Винокур, М. Михлина, Н. Ю. Шведова, И. П. Святогор, Н. И. Теплицкая, Н. Д. Арутюнова, А. Р. Балаян, Г. Г. Хисамова, ж.б. илимий концепциялары түздү. Диалогдун тексттеги маанисин аныктоодо С.Өмүралиева, С.

Ж. Мусаев, Б. Ш. Усубалиев, Т. С. Маразыков, А. Э. Абдыкеримова, Б. А. Мурасатов сыяктуу кыргыз окумуштуулары жана изилдөөчүлөрүнүн эмгектери пайдаланылды. Изилдөө **комплекстүү анализдөө методу** (структуралык-семантикалык, коммуникациялык-прагматикалык, функциялык-стилистикалык) аркылуу жана **сыпаттама методун** (байкоо жүргүзүү, салыштыруу, жалпылоо, тил фактыларын интерпретациялоо) колдонуу менен ишке ашырылды.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- диалог сүйлөшүү, маектешүүнүн алгачкы, негизги формасы катары динамикалык структурада, анын коммуникациялык маани-маңызында ишке ашат;

- диалог оозеки сүйлөшүү менен катар автордун максаттарына ылайык, көркөм текстти кыймылга келтирген, кырдаалга жараша тилдик каражаттар колдонулган, эмоциялык абалды, мамилелерди тастыктоочу бейвербалдык каражаттар менен коштолгон тексттин өзгөчө бөлүгү жана түрү катары каралат.

- көркөм тексттеги диалогдо каарман тилдик, коммуникациялык, улуттук жана маданий баалуулуктардын ээси катары көрсөтүлөт;

- көркөм диалог өзүнө каармандардын тилдик жүрүм-турумун, структуралык, функциялык, семантикалык жана коммуникациялык жагын көрсөтүүчү каражаттарды камтыйт.

- кыргыз авторлорунун чыгармаларындагы диалогдор кыргыздын жүрүм-турумуна ылайыкташкан каармандардын кыргыз элине таандык лингвомаданий-логикалык өзгөчөлүктөрүн тилде чагылдырат.

Иштин илимий жаңылыгы төмөндөгүлөр менен аныкталат:

1. Азыркы тил илиминдеги диалогду ар тараптуу изилдөө боюнча илимий багыттар кыргыз тил илиминде алгач ирет системалуу аныкталып сыпатталды.

2. Көркөм диалогду азыркы кыргыз тил илиминде антропоборбордук, текст-борбордук жана лингвомаданий өңүттөрүнүн негизинде комплекстүү изилдөөнүн зарылдыгы аныкталды.

3. Көркөм тексттеги диалогдун структуралык-семантикалык, функциялык-коммуникациялык, функциялык-лингвистикалык өзгөчөлүктөрү комплекстүү түрдө анализге алынды.

4. Диалогдун көркөм тексттеги табияты, орду, кызматы, спецификалык белгилери кыргыз этномаданий өзгөчөлүктөрүнүн негизинде талдоого алынды;

5. Көркөм тексттеги каармандын диалогдо коммуникациялык кырдаалдын субъектиси катары презентацияланышы социалдык, психологиялык ж.б. мүнөздөмөлөр менен тыгыз байланышта жалпы сыпатталды жана каармандын кептик жүрүм-турумуна комплекстүү мүнөздөмө берилди.

Илимий изилдөөнүн теориялык жана практикалык баалуулуктары. Бул иш диалогдун, тексттин, коммуникациянын теориясынын, ошондой эле кептин улуттук өзгөчөлүгүн изилдөөнүн андан ары өнүгүшүнө тийиштүү салым кошот деп эсептөөгө болот. Изилдөөнүн практикалык баалуулуктары диссертациянын материалдарын азыркы кыргыз тилинин жана стилистиканын жогорку окуу жайларындагы курстарында, көркөм текстти лингвистикалык талдоолордо, сөздүктөрдү түзүүдө, адабият теориясында, атайын курстарда пайдаланууга боло тургандыгы менен аныкталат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Изилдөөнүн негизги проблемалары боюнча жарык көргөн илимий адабияттарга жалпы сереп салуу, диалогду изилдөө

аспектилерине ылайык классификациялоо, факты-материалдарды топтоп, ишке пайдалануу, иштеги жоболор, жыйынтыктар, корутундулар, иштин айрым жыйынтыктарын көрсөтмөлүү чагылдыруу максатында түзүлгөн схемалар жана таблицалар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп саналат.

Иштин апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары 2005-2018-жылдар аралыгында К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде өткөн жаш окумуштуулардын конгрессинде, республикалык, эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө апробациядан өткөн, К. Карасаев атындагы БГУнун кыргыз филологиясы факультетинин 2-3-курсунун студенттеринин «Дискурс» предметинде пайдаланылган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Кыргыз Республикасынын ЖАКтын талаптарына ылайык, республика аймагында жана чет өлкөдө иштин жалпы мазмуну боюнча 12 макала жарыяланды.

Иштин түзүлүшү: диссертациялык иш киришүү менен төрт баптан, корутундудан, пайдаланылган илимий-теориялык, көркөм адабияттардын тизмесинен жана терминдердин түшүндүрмө сөздүгүнөн турат. Иштин көлөмү –174 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, негизги жоболор, изилдөөчүнүн жеке салымы берилди.

1-бап «Тил илиминде диалогу изилдөөнүн теориялык негиздери» үч параграфтан турат. «Тил илиминде диалогду изилдөө теориясынын калыптанышы» аттуу биринчи параграфта диалогго байланыштуу маселенин келип чыгышы, тилдик аспектиде изилдене башташы, диалогду изилдеген окумуштуулардын ойлору, көз караштары берилет.

Тил илиминде диалогдун теориясынын негиздери ХХ кылымдын 20-40-жылдары орус окумуштуулары Л. В. Щерба, Л. П. Якубинский, Е. Д. Поливанов, В. Н. Волошинов, В. В. Виноградов, М. М. Бахтиндердин эмгектеринде башат алып, теориялык базасы түзүлгөн. Алар диалогдун табиятын, сүйлөшүүдөгү ордун, диалогдун монологдон айырмасын, ошондой эле диалог менен монологдун мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн изилдешкен. Л. В. Щерба: «монолог жасалма, ал эми тилдин бытиеси диалог менен чагылдырыла тургандыгын» белгилеп кеткен [Щерба, 1915, 132]. 1923-жылы жарык көргөн «О диалогической речи» эмгегинде Л. П. Якубинский орус тил илиминде биринчилерден болуп кептин бул түрүн өз алдынча иликтөө зарылдыгын билдирип, диалогдо «кептин салыштырмалуу тез-тезден алмашып турушун, пикир алмашуунун ар бир компоненти реплика болуп саналарын, бир реплика экинчиси менен шартталып турарын, алдын-ала ойлонуунун дээрлик жоктугун, репликалардын кыскалыгын жана «алдын ала байланыштын» болбой тургандыгын» [Якубинский, 1986, 26] сыпаттап жазган. Мындан тышкары, изилдөөдө В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, М. М. Бахтин, В. В. Волошинов, Е. Д. Поливанов сыяктуу окумуштуулардын диалог жана анын ар кандай маселелери тууралуу эмгектерине сереп салынып, диалогдун лингвистикалык аспектиде изилденишиндеги пикирлери, көз караштары туурасында маалымат берилди.

XX кылымдын 2-жарымынан тартып орус тил илиминде диалогдун тилдик маселесине дагы олуттуу көңүл бурула баштаган. Бул жаатта көптөгөн орус окумуштуулары изилдөөлөрүн жүргүзүп, эмгектеринде диалогдун структурасын, семантикасын, диалог репликаларынын типтерин, диалогдун синтаксистик бөтөнчөлүгүн, функциялык-лингвистикалык, функциялык-коммуникациялык, функциялык-лингвистикалык аспектилерин, суроо-жооп структурасын, диалогдогу модус жана диктум өндүү көптөгөн маселерди камтышкан.

Кыргыз тил илиминде диалогду ар кыл аспектиде изилдөө колго алынган эмес. Ошентсе да, тилдик изилдөөлөрдө диалог грамматикалык аспектиден үстүртөн каралып өткөн. Алсак, К.Тыныстановдун «Кыргыз тилинин морфологиясы» [1934] эмгегинде толук жана кемтик сүйлөм, өксүк сүйлөм, көп чекит, сызыкча сыяктуу маселелерге аныктама, мисалдарды берүүдө диалогдорду мисал катары келтирип, бирок диалогдун өзүнө тике аныктама берген эмес. Б. Тойчубекованын «Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр» [1983] монографиясында кемтик сүйлөмдү семантика-функциялык планда диалогдуу речтеги кемтик сүйлөм деп классификациялаган, бирок диалог маселеси кемтик сүйлөм маселеси алкагында каралып, диалогго аныктама берилген эмес. Кыргыз текст тануусунда көптөгөн изилдөөлөрү менен белгилүү окумуштуу С. Өмүралиеванын диалог тууралуу иликтөөлөрү «Текст: семантика, структура» [2002] эмгегинде берилген. Тилчи-окумуштуулар С. Ж. Мусаев, Б. Усубалиев, Т. С. Маразыков, А. Э. Абдыкеримова, Б. А. Мурасатовдор да диалог проблемасына кайрылып, изилдөөлөрүндө диалогдун тилдеги кызматына карата ойлорун билдиришкен. Казак тил илиминде М. Сергалиев, Б. Шалабаев, К. М. Атыгаева, Г. С. Имангалиева, Д. Б. Абдыкаримова, Ж. С. Канлыбаева, татар тил илиминде К. С. Фатхуллова, Г. А. Набибуллина, өзбек окумуштуулары Л. Р. Раупова жана М. Р. Бахриддинова диалог маселесин теориялык, практикалык аспектилерде изилдешкен.

Биринчи баптын «Диалогдун табиятын изилдөөнүн маселелери» деп аталган **экинчи параграфында** XX кылымдан баштап, диалогду тилдин маанилүү көрүнүштөрүнүн бири катары караган эмгектерде камтылган пикирлердин негизинде окумуштуулардын көз караштарын *эки топко* бөлүштүрүп анализге алдык. Эмгектердин *биринчи тобунда* диалог кең маанисинде иликтенип, анын коммуникациялык актыда маалымат берүүчү кызматына өзгөчө көңүл бурулган. Л. П. Якубинский: «Тил - адамдын жүрүм-турумунун бир көрүнүшү. Адамдын жүрүм-туруму анын организминин чагылдырылышы сыяктуу психологиялык факт, жана организмдердин бирге жашоодо өз ара аракеттешүү шарттарына көз каранды болгон социологиялык факт» деп жазган [Якубинский, 1986, 20]. Окумуштуунун бул пикири изилдөөбүздө абдан маанилүү, себеби диалогдун жаралуу шарты, жагдайы, анын жүрүшү адамдын ишкердүүлүгү менен байланышкан психологиялык, социалдык ж.б. факторлордон көз каранды.

Диалогду изилдеген окумуштуулардын *экинчи тобу* диалогду тар маанисинде карашкан. Диалог тар маанисинде - баарлашуунун формасы [Ахманова, СЛТ, 1969, 132].

Диалог термини грекче dialogos сөзүнөн алынып, эки бөлүктөн турат: dia приставкасы «аркылуу (сквозь, через)» жана logos уңгусу «сөз, маани, кеп». Терминдин биринчи бөлүгү «өтмө кыймыл, өтүп кирүү, чектөө, бөлүштүрүү, өз ара түшүнүүчүлүк» деп туюнтулуп, бөлүштүрүлгөн сөз, өз ара кеп деген маанини берет.

Диалогдон айырмаланып, монолог (грекче monos - «жалгыз», logos) эч ким менен бөлүштүрүлбөгөн сөз деген маанини түшүндүрөт. Мындай түшүнүк диалогдун монологдон айырмасын шарттайт. Диалогду изилдеген окумуштуулардын эмгектериндеги көз караш-позициялар боюнча төмөнкү түшүнүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот: 1). Диалог - спонтандык, алдын-ала даярдалбаган, кыска репликалардан турган тилдик бирдик [Л. П. Якубинский, Л. В. Щерба, Е. Д. Поливанов]. 2). Диалог – оозеки кептик форма, ошондой эле, диалог өз алдынча драмалык чыгармаларды уюштуруучу каражат.[Виноградов, 1927; Лаптева, 1976]. 3). Диалог – семантикалык-синтаксистик позициядан каралуучу тилдик бирдик [Винокур, 1990]. 4). Диалог – бул адабий каармандардын ички дүйнөсүн чагылдыруучу ыкма [Бахтин, 1979]. Диалогдо эки үн, эки маани жана эки экспрессия бар. Бул эки үн диалогдук катышта жана ичинен дайыма диалогдоштурулган [Хисамова, 2009]. 5). Диалогдук кеп – бул жалпы элдик тилдин сүйлөшүүдөгү функциялык-стилистикалык түрүнүн негизги бир түрү [Винокур, 1955]. 6). Диалог – сүйлөшүү кебинин жанры [Земская, 1979; Васильева, 1976]. 7). Диалог – тилдик баарлашуунун формасы [Скребнев, 1985]. 8). Диалог – бул кептин жазуу түрүнө каршы турган кептин оозеки формасынын бир түрү [Шведова, 1960].

Диалог оозеки сүйлөшүүдө адамдарды байланыштыруучу каражат болсо, «...көркөм текстте кырдаалды уюштуруучу, кеп куруучу материал катары кызмат кылат. Чыгармада диалогдун колдонулушу – кейипкерлердин табити, кыял-мүнөзү, пикир алышуу маданияты ж.б. бөлүнүп көрүнүп туруучу элемент. Диалог автордук баяндоодон кейипкерлерге өтүүдө, алар менен тааныштырууда, окуялар менен аралаштырууда маанилүү каражат болуп кызмат кылат. Эгерде драмалык чыгармаларда активдүү колдонулуучу ыкманы түзсө, прозалык чыгармаларда активдүү роль ойнобойт. Ал бар болгону образдар системасынын толукталуучу жагдайы катары гана кызмат аткарат» [Өмүралиева, 2002, 158]. Окумуштуунун диалог туурасында бул ою алгылыктуу, бирок «прозалык чыгармаларда активдүү роль ойнобойт» деген пикирине кошула албайбыз, анткени автордук сүрөттөөдө каармандардын образы толук ачылып берилбесе да, диалогдор аркылуу образ боюнча маанилүү кошумча маалыматтарды билүү мүмкүнчүлүгү келип чыгат.

Диалогдун табияты татаал, өлчөмү чексиз, анын соңку чеги ачык өңдөнүшү мүмкүн, бирок диалог башталышка жана аякталышка ээ. Диалогдун биримдиги анын маанисинде, темасында жана мазмунунда. Диалог – ой-жоруулардын айкашын мазмуну боюнча өз ара байланыштырган логикалык чынжырды чагылдыруунун каражаты, жалпы ойду түзгөн кептик курулуш, сүйлөшкөн экөөнүн ортосундагы орток теманын эки бөлүгүнүн структурасы. Диалогдун спецификасы анын тематикалык бүтүндүгү, мазмундун мүнөздүү өнүгүшү, ойдун жүрүшү менен тыгыз байланыштуу.

Диалог – кичи текст, анда репликалар өз ара чынжырлашып текст түзөт, тийиштүү маалымат камтылып, образдардын психологиялык, физиологиялык, менталдык жана улуттук бейнесин ачып берүү формалары айкындалат. Диалогдун башы жана аягынын болушу диалогдук биримдикти түзөт, ал эми анын эң башкы функциясы – кырдаал түзүүчү жагдайы. Окуянын андан аркы өөрчүшүнө же окуянын жыйынтыгы үчүн эң оболу кырдаал керек экендиги туурасында бир катар изилдөөчүлөр белгилешкен [Якубинский, Поливанов, Волошинов, Шведова, Өмүралиева]. В. Н. Волошинов белгилегендей, «Социалдык кырдаал жана андан

кененирээк - социалдык чөйрө, айтымдын структурасын аныктап, диалогдук жүрүм-турумдун мүнөзүн чагылдырат жана кырдаалдын өзү айтымдын ар кандай түрлөрүн шарттайт» [бул тууралуу: Валюсинская, 1979, 305]. Демек, *коммуникациялык кырдаал* – бул система түзүүчү фактор болуп саналуу менен, диалогдук мамилелердин келип чыгышын мүмкүн кылуучу шарт. Кырдаалды структуралаштырууда көптөгөн факторлор чечүүчү ролго ээ болот. Жалпыга белгилүү *кырдаал* түшүнүгүнө кеп актысынын катышуучулары, алардын абалы, маанайы, сүйлөө жүрүм-турумунун өзгөчөлүктөрү, алардын жеке сапаттары, ж.б. кирет.

Диалогдук компоненттин эң башкы түрү – *адресат жана адресанттын* болушу. Диалогдук пикир алышууда каармандар бирде адресат, бирде адресант болуп, сүйлөшүүнүн өтмөлүүлүгүн (айтуучу – угуучу – айтуучу) мүнөздөйт. Диалог тилдик же кептик кубулуш алкагында гана каралбайт. Диалогдун көркөм текстте уюшулушуна көп факторлор таасир этет. Т.С. Маразыков бир нече факторлорду көрсөтөт, алардын ичинен: «тексттин түзүлүшүнө таасир эткен жеке, индивидуалдуу жана жалпы, улуттук, үрп-адат, каада-салттык, этноэтикалык, этномаданий жагдайлар» [Маразыков, 2014, 66] диалогдо ар кандай экстралингвистикалык каражаттардын колдонулуш чөйрөсүн аныктайт.

Диалог - бул тилдик каражаттарды камтыган бүтүндүк гана эмес. Көркөм тексттеги диалогдун дагы бир башкы функциясы – каарманды коммуникациялык кырдаалдын субъектиси катары презентациялоо. Диалогдун аныктамасын берүүдө, теориясын иликтөөдө анын ар бир аспектиси боюнча көп кырдуу маселелердин келип чыгышы - диалогду изилдөөнүн чексиздигинен маалымат берет. Ушуга байланыштуу, диалогдун ишке ашуудагы эң жөнөкөй түрүн схема аркылуу көрсөтүп өткүбүз келет:

Диалогдун ишке ашуу шарттары төмөндөгүдөй: 1) коммуникациялык пикир алмашууга катышкан эки адамдын болушу; 2) башкаларга берилиши керек болгон, же кырдаалдык маалыматтын болушу; 3) бул адамдардын оюн ортого топтоп, өз ара алакада болушу, б. а. алардын көңүл чордонунун бири-бирине гана бурулушу; 4) коммуникацияга катышуучулардын ар бирине тааныш болгон орток символдор системасынын болушу; 5) сүйлөөчү жана угуучунун ролдорунун кезек менен алмашып турушу. (Алгачкы фундаменталдык изилдөөлөрдө диалог - эки же экиден көп адам катышкан сүйлөшүү катары каралса, кийинки мезгилдердеги (XX к. а. – XXI баш.) иштерде экиден көп адам катышкан маекти ажырымдоо үчүн полилог термини колдонулат).

Биринчи баптын «Диалог – тексттин тибин» деп аталган үчүнчү параграфында диалог жана монолог маселеси каралат. Диалог жана монолог оппозициясынын негизинде айтуучунун сүйлөшүүнүн башка катышуучулары менен байланыш мүнөзү жатат. Орус тил илиминде диалогдук кеп монологго карама-каршы сыпатталып, аларды айырмалап туруучу белгилер ажыратылып көрсөтүлөт. Диалогдун монологдон айырмалуу белгилерин биринчилерден болуп орус окумуштуусу Л.П. Якубинский белгилеп, «диалог - табигый, монолог - жасалма.

Жазуу жүзүндөгү монологдук кеп диалогго карама-каршы коюлушу керек. Диалогго мүнөздүү болгон ымдоо, жаңсоо жана кепти түшүнүүгө зарыл болгон бөтөнчөлүктөр оозеки монологдук кепте жокко чыгып калат» - деген [Якубинский, 1986].

Диалогдун жогоруда айтылган белгилери менен монологду салыштырып көрсөк, анда катышуучулардын саны бирөө; адресант активдүү, адресат – пассивдүү катышкан жалпы аудитория, жеке адам, кээде жансыз зат да болушу мүмкүн, монологдо айтылуучу ойдун узактыгы, кептин монотондуулугу, алдын-ала даярдалгандыгы, толук сүйлөм формасында келиши басым кылат, аны менен катар «монолог чыгарманын тынчтык абалын, кейипкердин логикалык оң натыйжасын, ички кебин, психикалык ал-абалын түзөт» [Өмүралиева, 2002, 195].

Монологдун диалог формасында берилиши - кыргыз көркөм текстинде кадимки көрүнүш. Акын С.Акматбекованын «Экөө» аталган эссесин диалог формасындагы монолог катары эсептөөгө болот, себеби мындай философиялык бир чоң теманын тегерегиндеги ойдун ортоктолушу бир бүтүн монологго айланып, автордук индивидуалдуулуктун натыйжасында «монологдук диалог» (термин - У. Ж. Камбаралиева) пайда болду, анткени имплициттик коммуникациялык жагдайлардын негизинде монолог диалогдук мүнөзгө ээ болот.

Формалдык түзүлүшү диалог өңдүү болгону менен, реалдуу субъект катары бир гана каарман катышкан монологдун түрлөрү көркөм текстте жайгашышы мүмкүн. Мисалы: - *Эгер билсеңиз, мен бул китепканага жалаң гана сиз деп келип жүрөм.* - *Ооба, билем. Сиз дайыма мени күтүп отурганыңызды да билем,* - *дейт кыз.* - *Мен сизди лекцияда отурсам да, тамакка барганда да, жатаканада жүргөнүмдө да ойлой берем. Киного кирип отурсам деле эмне болуп жатканы көрүнбөйт да, сиз гана көз алдымда тура бересиз. Сизди ойлоп жүргөнүмдө жаным ушунчалык жырдап жүрөрүн билген болсоңуз...* (Ч. А.).

Каармандын элестетүү же кыялдануу процессинде аң-сезиминде өткөн ички диалогдо 1-субъект каармандын өзү, ал эми 2-субъект формалдуу элеске ээ болгон *гипотетикалык субъект* (термин - У. Ж. Камбаралиева). Мында конкреттүү субъект кыялын, элестөөлөрүн ошол гипотетикалык субъектиге буруп, аны натыйжасында анафоралык («шилтөөчү») монолог (термин - У. Ж. Камбаралиева) жаралат, себеби каарман менен гипотетикалык субъектинин ортосунда эч кандай коммуникация болгон эмес. Каармандын ошол субъект менен контакт кылуу аракети да натыйжасыз болгондуктан, «ички диалог» менен бөтөнчө анафоралык монологдун жаралышы автордун чыгармачылык интенциясы менен белгиленет.

Монолог менен диалог кеп процессинде шарт, кырдаалга жараша бири-бирин толуктап, бир чекитте кесилишип турган учурлар көп. Алсак, талаш-тартыш диалогу чындыкты, акыйкатты издөөнү максат кылгандыктан репликаларынын монолог формасына өтүшүн шарттайт: - *Кана, көрсөтүңүзчү, артыңызда эмне калып жатат?! Мыёлогон мышыктарбы, авалаган итпи?! Кемпир чыдабай кетти окшойт, ордуна туруп боздоп ыйлап жиберди. Көзүндөгү жашты сүртүп жатып, мукактана мындай деди:* - *Аргаң кеткенде көп жөлөк күтөт экенсиң, итти да, мышыкты да! Ошонун ичинен адамга эч ким жетпейт, дүйнөдөгү бардык жан-жаныбарларды бириктирсең да, бир жалгыз баш адамдай жөлөк боло албайт... Сен ушуну билесиңби, акмак?! Сенде эне барбы, бир туугандарың барбы?! Баштан кечкен келесоо!* (Б. Усубалиев).

Монолог ойдун ырааттуу айтылышын, негизги ойду бөлүп алууну, айтымдын мазмунун ачып берүүнү, айтууда тийиштүү ылдамдыкты кармоону талап кылгандыктан, жогорудагы диалогдон монологго өтүү айтылган талаптарга туура келет. Монолог - өз алдынча функцияланган тексттик түшүнүк эмес. Кырдаалга жараша монолог диалогдон агып чыгат, же тескерисинче, диалогдуу текст бүтүндөй бир монологго айланышы мүмкүн экендигин жогорудагы фактылар көрсөттү.

Тексттин лингвистикасына арналган илимий изилдөөлөрдө *диалогдун тексттик статусуна* байланыштуу проблемалар көрсөтүлгөн. О.Б. Сиротинина белгилегендей, сүйлөшүү тексттик уюшууга ээ эмес, себеби сүйлөшүүнүн маалыматтык функциясына караганда коммуникациялык функциясы басымдуу [Сиротинина, 1993]. Ал эми И. Я. Чернухина: «Тилдин жашоосу анын функцияларында, диалогдо жана текстте (жазуу жана оозеки) ишке ашат» - деп жазат [Чернухина, 1992,124]

Адатта, текст түшүнүгү монолог жана жазуу кебинин чыгармаларын камтыйт. Ошентсе да А. А. Леонтьев «табигый, аң-сезимде түшүнүктүү диалог сүйлөөчү тарабынан кандайдыр бир максатка көздөлсө... ал монолог сыяктуу бүтүн текст» [Леонтьев, 1979, 28]. Ал эми А. А. Брудный диалогго: «Диалог – суроо жана жооп издөө гана эмес, реплика алмашуу гана эмес, ошол диалогдо катышуучулардын маңызы, бул адамдар катышкан текст», - деп бөтөнчө аныктама берген [Брудный, 1998, 107].

Диалогдун тексттик статусу катары диалогдо бир нече ыкма аркылуу маалыматты берүүнүн сөз, интонация, ымдоо-жаңсоо, кырдаалдык-предметтик сыяктуу өзгөчөлүктөрүн айтса болот [Девкин, 1981, 6]. Диалогду текст катары дагы Н. И. Теплицкая эсептеп: «Диалогду иликтөөдө аны жазуу жүзүндө кабыл алынган бүтүн процесс катары мамиле кылуу керек, чындыгында, эгер диалогду репликалардын топтому эмес «композициялык курулушу» ар кандай тематикалык идеялардан келип чыккан тексттин өзгөчө түрү катары карай келсек, диалогдун мүнөздүү белгилерин тексттин лингвистикасынын алкагында иликтей турган маселелердеги көз караштар чагылдырылат» [Теплицкая, 1984, 63]. Чындыгында, бул окумуштуунун иликтөөсү боюнча диалогду тийиштүү функциялык типтеги диалогдун ар кандай түрлөрү катары карай келген болсок, анда репликалардын чынжыры, ортодогу теманын болушу бүтүндөй текст катары кабылданат. Ошол эле учурда диалогду текст эмес, текстти уюштуруучу каражат катары караган окумуштуулар да бар. Маселен, окумуштуу Со Бокар диалогду өзүнө маалыматты же фактыны камтыган репликалардын синтаксистик биримдиги деп эсептейт [Со Бокар, 1981].

Ал эми С. Өмүралиева: «Тексттин тутумунда маанилик-маңыздык информация катары диалог кызмат аткара албайт. Ал маани берүүчү жагдайга карата болгон каармандын пикир алышуу жагдайы. Чечүүчү информация автордук же каармандын монологу, баяндоосу, ой-жыйынтыгы катары берилет. Ошондуктан диалог көркөм адабий чыгарманы жаратуучунун бир абалдан экинчи абалга, тынчтыктан кыймыл-аракетке, же кыймылды кыймылга айландыруучу каражат катары колдонулат» - деп эсептейт [Өмүралиева, 2002, 158].

Жогорудагы окумуштуулардын пикирин жыйынтыктоодо төмөндөгүдөй *көз карашыбызды* билдирсек болот. Диалог көркөм текстте текст моделдөөчү, бир сызыктуу окуяны статикалык абалдан динамикалык абалга жеткире турган каражат

катары да кызмат аткарат. Бирок диалог текст түзүүчү каражат чегинен да чыгып, тема-ремалык катышта, өзүнчө бир маалыматты камтыган, тилдин морфологиялык, синтаксистик ж.б. каражаттарына ээ болгон, кырдаалдын өнүгүнө жараша ымдоо-жаңсоолор менен коштолгон, өзүнө мүнөздүү типтүү кубулуштары бар текст катары иликтөөгө алына турган тилдик-психологиялык, тилдик-логикалык көрүнүш. Диалогду тексттин алкагындагы бир көрүнүш сыяктуу изилдөөнүн өзү жетишсиз, себеби ал сүйлөшүүдөгү эң татаал жана көп кырдуу кубулуш болгондуктан, ар тараптан, көп аспектиде, бүтүндөй система катары изилдөөнү талап кылат.

2-бап «Диалогду изилдөөнүн аспектилери» деп аталып, ал 3 параграфтан турат. Жалпы эле кеп ишмердүүлүгүн изилдөөдө окумуштуулар бир катар аспектилерди негиз кылып алгандыктан, мындай мамиле диалогго да тиешелүү. Диалогду структуралык-семантикалык, функциялык-коммуникациялык жана функциялык-лингвистикалык аспектиде изилдөө биздин ишибиздин максатына ылайык болду.

2-баптын «Структуралык-семантикалык аспект» деп аталган **1-параграфы** диалогдун спецификасын кептин өзгөчө курулушу катары чагылдырат. Бул аспектиден караганда диалог тийиштүү деңгээлде уюшулган түзүмдү туюнтуп, ал эки маектешүүчүнүн кезектешип сүйлөшүүсүнүн натыйжасында келип чыгат да, маектешүүчүлөрдүн ар бири бирде угуучу, бирде сүйлөөчү болушат. Иштин бул бөлүмүндө *диалогдун суроо-жооп түзүлүшү*, анын биригүүсүнөн жаралган *диалогдук биримдик* (термин Н. Ю. Шведовага таандык) түшүнүгү каралды.

Суроо жана жооп – диалогдук ырааттуулуктун формаларынын бири, анда суроо функционалдуу түрдө жоопко багытталып, жоопту шарттайт. Суроо репликасынын бөтөнчөлүгү – анын маектешүүчүгө багытталгандыгында, ал эми ал жооп репликасы мурда айтылган айтымга карата маектешүүчүнүн түздөн-түз реакциясы деп билсек болот. Диалогдун суроо-жооп структурасынан коммуникациялык-синтаксистик үч типти бөлүп алдык: **1. Нагыз-суроолуу** сүйлөмдөр өзүнүн курамында атайын суроо семантикасын камтыган сөздөрдүн, сурама ат атоочторун жана суроо мүчөсүнүн болушу менен мүнөздөлөт да, репликалуу жоопту алдын-ала божомолдойт: - *Баялы ата, биздин айыл азыр кайсы жерде? Көрсөтүп берсеңиз?* – деди Роза жалт бурулуп. – *Тетиги көлдүн аркы четиндеги жайыкта Жумгалдын малчылары жайлайт* – деди карыя сөөмөйү менен көрсөтүп. (Ш. Б.). **2. Ырастоочу-суроолуу** диалогдор өзүнө аракеттин же фактынын реалдуулук, чындык жөнүндө суроолорун камтыйт. Нагыз суроолуу диалогго караганда мындагы суроо жана жооптун катышы башкача. Ырастоочу-суроолуу сүйлөмдөгү жооптор макул болуу же болбоо маанисин камтып, мааниси боюнча берилген жооп белгиленген предикативдик байланыштын реалдуулугун тастыктайт же жокко чыгарат. Бул учурда *жок* жана *ооба* деген сыяктуу мүчөлөнбөгөн жооптор пайдаланылат: -*Тирүү жүрөсүңбү, береним?* – деди Муратка. – *Ооба...* – деди Мурат. (Б. Усубалиев). - *Кеттикпи?* – деди Кадийча. – *Ооба.* (Ч. А.). Мүчөлөнбөгөн *ооба*, *жок* сыяктуу сөз-сүйлөмдөр синтаксистик синонимдерге ээ жана жооптун мындай типтеринин дагы бир варианты болушу мүмкүн. **3. Божомол-суроолуу диалогдо** суроо берүүчү адам чындыктын тигил же бул фактысын билбей туруп ал туурасында билүүгө далалат кылат, ошол эле убакта өзүнүн суроосуна боло турган жоопту субъективдүү болжолдойт. Бул диалогдогу жооп репликасы *ооба* же *жок* сөздөрү жана суроо репликасындагы кайталанган сөздөн, божомолдогуч бөлүкчөдөн турушу мүмкүн.

Мындай учурда жооптун коммуникациялык мазмуну бул эки компонентин ортосунда бөлүштүрүлөт: *-Балам, сен да художниксиң го дейм?* - *Ооба, ата!* (К. К.).

Бул диалогдун структуралык аспектиси өз ичине суроо жана жооп түзүлүшүн камтып, диалогдун структуралык-семантикалык аспектисинин дагы бир көрсөткүчү – **диалогдук биримдикти** пайда кылат. Диалогдук биримдик - диалогдук кептин бирдиги, диалогдун бөлүгү болуп саналат. Диалогдук биримдик маселесин орус тил илиминде алгачкылардан болуп Н. Ю. Шведова иликтеп (1974), аныктама берип, диалогдун теориясына *диалогдук биримдик* терминин киргизген. Окумуштуу эмгегинде эки же андан ашык айтымдарды – репликаларды изилдеп, диалогдун чектери жана анын ички структуралык өзгөчөлүктөрүн бүтүн структура катары байланыштырган. Диалогдук биримдик масштабдуу ойду бере албаса да, анда сөз жүрүп жаткан кырдаалды, теманы, айрым учурда өзөктүү ойду да түшүнүүгө болот. Диалогдук биримдикти схема түрүндө төмөндөгүдөй берүүгө болот:

Схемада көрүнгөндөй, репликалар биригип келип бир бүтүндүктү, б.а. диалогдук биримдикти түзүп, бүткөн ойду билдирет. Диалогдук биримдик биринчи реплика-стимул (термин Н. Д. Арутюновага таандык) менен берилип, анын пайда болушу сүйлөөчүнүн ички ниетинен (интенция) көз каранды жана мурдагы тексттин таасиринен ассоциативдүү түрдө келип чыгат. Диалогдук биримдиктин экинчи репликасы стимулга карата тийиштүү реакцияны берет. Кээде диалогдук биримдиктин көлөмү ушуну менен гана чектелет.

Диалогдук биримдиктердеги суроо-жооп түзүлүшүн төмөндөгүдөй типтерге бөлүштүрсөк болот: *суроо-жооп түзүлүшү, суроо-суроо, суроо-суроо-жооп, суроо-жооп-суроо-жооп-суроо, суроо-суроо-суроо-жооп, стимул-суроо.*

Диалогдун түзүлүшүндөгү дагы бир элемент бул – **автордук ремарка**. Автордук ремарка диалогдун түзүлүшүндө компонент катары чоң роль ойнойт. Ал каармандын ички жана тышкы көрүнүшүн чагылдыруу менен, диалогдун семантикасына кошумча түшүндүрмө берет. Көркөм диалогдун компоненти катары ремарка диалогдук фрагментти алдын-ала кабардар кылат, аны коштойт же жыйынтыктайт: *-Кулу баласына ичи эзиле карап, кейип сүйлөдү: - Олда балам ай, балам! Сени Аруукеникине жатты дебедимби.* (К. О.). Бул диалогдогу ремарка реципиентке карата ички эмоциясын берет. Диалогдо эң кеңири тараган ремарка «де-» этишинин ар түрдүү грамматикалык формасы болуп саналат: *- Мамаң келип турабы? – деди Мурат.* (М. Б.). Диалогдогу ремарка каармандын вербалдык же бейвербалдык жүрүм-турумун, ар кандай психологиялык, физиологиялык абалын, үнүнүн тонун, реципиентке карата ар кандай мамилесин билдирет.

Экинчи баптын «Функциялык-коммуникациялык аспект» аталган 2-параграфында диалогду изилдөөнүн функциялык-коммуникациялык аспектиси каралып, сүйлөшүү байланышынын Г. Хисамованын аныктамасына ылайык, *коммуникациялык, интерактивдүү жана перцепциялык* жагы талдоого алынат. Аны

менен катар бул параграфта диалогдун модалдык-дикталдык (модус-диктум) спецификасы, диалогдогу вербалдык каражаттар, коммуникациялык аспектинин бейвербал каражаттары иликтөөгө алынат. Диалогдун модалдык-дикталдык спецификасына Н. Д. Арутюнова, А. Р. Балаян, Г. Г. Хисамова сыяктуу бир катар россиялык окумуштуулар кайрылышкан. Бул терминди алгач франциялык лингвист Шарль Балли колдонгон [Балли, 1955]. Ал семантикалык синтаксистин негизги түшүнүгү катары «диктумду» «айтылып жаткан», ал эми «модусту» - «айтылып жатканды берүү» ыкмасы катары түшүндүргөн.

Г. Г. Хисамованын эмгегинде каралган сүйлөшүү байланышынын коммуникациялык, интерактивдүү жана перцепциялык 3 аспектилери тууралуу ойду биздин изилдөөгө да колдонууга болот деген пикирге келдик. Бирок, элдин *коммуникациялык жүрүм-турумун* (термин – И. А. Стернин) чагылдырган баарлашуу спецификасынын негизинде диалогдун ар кандай өзгөчөлүктөрүн бөлүп ажырымдоо мүмкүн. Мындан тышкары, лингвистикалык жактан караганда, диалогдун алкагындагы сөздөрдүн «бири – бири менен байланышы жана семантикага ээ болушу экстралингвистикалык барлыктан жана сөз атаган, номинациялаган кырдаалдан көз каранды. Бул көрүнүштү лексикалык бирдиктердин сыйыша алуучулук мыйзамы (закон семантической совместимости лексических единиц) деп атоого болот» [Камбаралиева, 1999; 2004; 2018]

Изилдөөбүздүн бул өңүтүндө сүйлөшүү байланышынын коммуникациялык аспектисинин вербалдык жана бейвербал каражаттары чагылдырылып, анын ичинде вербалдык каражаттардын экстралингвистикалык түрлөрү, инвективалар, кекээр, кээр (сарказм), келеке (ирония) сөздөрү, учурашуу, коштошуу, алкоо, бата берүү, кубаттоо лексикалары, салттык репликалар, ынандыруу, ишендирүү максатындагы өзгөчө тилдик каражаттар талдоого алынып, иште критерийлери, түрлөрү, колдонуу максаты, аткарган функциялары таблица түрүндө берилди. Изилдөөдө башка тилде эквиваленти болбогон этномаданий маанидеги экстралингвистикалык *каралдым, тилегиңен тегеренейин, жашабагыр, өлүгүңдү көрөйүн* ж.б. өңдүү каражаттардын диалогдордо экспликацияланышы түшүндүрүлөт. Кыргыздардын улууга карата сый, кичүүгө карата, анын курагы кандай гана жаш болбосун, аздектөө мамиле эзелтеден келе жаткан каадасы болгон. Мындай мамилелерди башка түрк элдеринин лексикалык корунан да байкоого болот [Тамбиева, 2004]: - *Узун тур, каралдым! Анан жакшылап көкүрөгүңө түйүн ал. Кийин эр азамат болгондо да, бул жомокту эсиңден чыгарба? - Жарайт, апаке! Эч качан эсимден чыгарбайм.* (А. Стамов). - *Тилегиңден тегеренейиним. Аман-эсен эле жүрсөңөр, жетээрсиңер. - Ошентебиз, ээ. Мен шаардан орус балдар менен окуйм.* (Ш. Б.). Диалог жогорудагыдай тилдик каражаттар менен катар, анын карама-каршы маанисиндеги көрүнүштөрдү экстралингвистикалык каражаттарды колдонуу менен чагылдырат. - *Тигини карасаң жашабагыр! Эмитеден күйөөлөп жүрсөң, кийин кайда барасың?* (М. Б.). - *Ой, өлүгүңдү көрөйүн, береки немени чыгарып жиберчи! Албарстыбы, желмогузбу?* (А. Т). Мындай каражаттар тектеш же тектеш эмес тилдердин көркөм тексттеринде кеңири орун алары белгилүү. Алсак, казак элинин дүйнө таанымында негативдүү, жан кейите турган окуяга карата наалат сөздөрүн айтканын көркөм тексттен көрүүгө болот: - *Улуу-кичүү түгөлү менен жалгыз гана каргышка сүйөнүп: - Тилегиң катсын, көзүң ачылбасын! Оо кырылып кал, өрттөнүп өл, атың өчсүн!.. — деп бардык эл тегиз күңгүрөнүп, наалат айтууда эле.* Орус тилинде да мындай

каражаттар диалогдун мазмунуна камтылып, ал тилдик өзгөчө боёкко ээ. Мисалы: - *Пропил! всё, всё пропил!* - кричала в отчаянии бедная женщина, и платье не то! Голодные, голодные! (и, ломая руки, она указывала на детей). О, **треклятая** жизнь! А вам, вам не стыдно, - вдруг набросилась она на Раскольникову, - из кабака! Ты с ним пил? Ты тоже с ним пил! Вон! (Ф.Д.). Диалогдун каарманынын эмоциялык чыңалуусу экспрессивдүү каражаттар, илептүү сүйлөм менен берилген кыска репликалар аркылуу коштолуп, андагы **треклятая жизнь** сөз тизмеги наалат айтуу семантикасын чагылдырат.

Диалогдогу экспрессивдүүлүк, инвективалык лексиканын колдонулушу ар кандай кырдаалда түзүлөт жана ага жараша темасы аныкталат **Инвективалык лексика** (лат. *investiva* – кол саламын) - сүйлөшүүнүн адресатын же үчүнчү жакты кемсинтүү, сөз менен кордоо ниети камтылган тилдөө, кээр лексикасы, коомдук адеп-ахлак мыйзам ченемдерин бузган сөздөр жана айтымдар: **Сасыган көркөө! Казыңды жарам.** Жарды-жалчынын теңдиги колуңа тийгенин билейсиңби? Сенин көзүңдү тазалаймын, көтөр колуңду. (Ш. Б.). Жаныбарларга салыштырып түз же кыйыр кайрылуу, айрыкча **ит** сөзүн пайдалануу бардык түрк тилдеринин (казак, өбек, башкыр, түрк ж.б.) оозеки кебинде да, көркөм текстинде да кездешет. Мисалы: - *Көнө албаймын...* - *Көнөсүңбү, карган ит, болбосо көндүрөбүз!* (М. А.). - *Түү, ит турбайсыңбы?* – *Кадыр дубалды бир муштады. - Ит менен жашап ит болдум...* (А. Стамов). Мындай көрүнүш орус текстинде салыштыруу, кемсинтүү маанисинде да колдонулат: - *Да отвори, жив аль нет? И все-то он дрыхнет!* - кричала Настасья, стуча кулаком в дверь, - *целые дни-то деньские, как пес, дрыхнет! Пес и есть! Отвори, что ль. Одиннадцатый час.*(Ф. Д.).

Келеке, ирония – шылдың, келекеге алуу, айрым сөздөрдүн терс мааниде колдонулушу, бирөөнүн көңүлүн оорутпай, тамаша чалып айтылуучу сөз тизмектери, кырдаалга жараша бирөөнү же өзүн-өзү тымызын шылдыңга, какшыкка алуучу каражаттар. - *Ой, бул сен эзелде мындай сүйлөчү эмес элең, оозуңа шайтан түкүрүп кеттиби?* – деп таң калды Таштан. - *Аялы анын кер какшыгына маани бербегенсиң, сөзүн уланта берди...* (М. Б.). Мындагы белгиленген сөз айкашы таң калуудан иронияга өтмөлүүлүктү туюндурат.

Диалогдогу кекээр, сарказм тилдик каражаттар менен гана эмес, интонация менен да бериле турган өзгөчө коммуникациялык бирдик. Сарказм маектешүүчүгө карай кемсинтүү гана эмес, менменсинүү, өзүн башкадан жогору коюу аракети менен көздөлөт. Мисалы: - *И, айт, айта түш. Карышкырлардын адвокаты кайда десе – биерде жүргөн турбайбы. Сенин айтыбатканыңа ким ишенет – кана далилдеп берчи!* (Ч. А.). Кыргыз элинин этномаданий сүйлөө бөтөнчөлүгүндө келеке менен кекээрдin аралашмасынан турган, кырдаалга жараша дифференцияланган, тилдик синтездик айтым - **кер какшык** түрү да белгилүү: - *Мунуң кандай, жолдош? – деп ал өлгөн козулар тарапка башын жаңсады. - Өзүң коммунист чабан болсоң, козуларың өлүп жатат. - Козулар менин коммунист экенимди билбейт окшобойбу! – деп какшык узатты Танабай.* (Ч. А.).

Кыргыздарда учурашуу, коштошуу сыяктуу салттык сөз тизмектеринен турган лингвомаданий тилдик кубулуштар тексттин алкагында улуттук мүнөздүн, каада-салттын жагдайынан маалымат берет: *саламатсызбы, аман-эсенсиңерби, арыбагыла, мал-жан аманбы, кош, жакшы кал, ж.б. Алкоо, дем берүү же кубаттоо, куттуктоо* сыяктуу тилдик каражаттар улуттук менталитеттин

белгилеринин бири болгондуктан, *Тилегиңерди берсин, Жамандык көрбө, Кудай өмүрүңдү берсин* өндүү алкоо маанисиндеги, ошондой эле салттуу репликалар (*сүйүнчү, кулдугум бар*), ишендирүү, ынандыруу маанисиндеги (*нан урсун, өлөйүн, энеми алайын*) сөз айкаштары оозеки жана жазма диалогдо өтө кеңири колдонулары, ошондой эле - *Айтканың келсин, ачкан балың пайгамбардын балы болсун.* - *Ушу айтканың келсин, карыя, оозуңа кудай салгылык кылсын!..* (М. А.) сыяктуу алкоолор казак тилинде да орун алары иште белгиленди.

Диалогдо **бейвербал каражаттар** дагы орун алып, анын семантикасы подтекстти, ар кандай психологиялык, кырдаалдык абалды шартташы мүмкүн. Бул каражаттардын диалогдо функцияланышы кеп процессинин жандуу, табигый өтүшүнө өбөлгө түзүп, айрым учурларда адресат же адресанттын сөздү үнөмдөө, ар кандай сезимин, оюн билдирүү кызматын аркалап калат. Диалогдо мындай сүйлөшүүлөр көп кездешип, алар реципиенттин (кабыл алуучу) макул болуу, макул болбоо, укпай калуу, тоготпостукка салуу ж.б. сыяктуу мамилесин билдирет. М.: - *Кана, урушта туруш жок, баштагыла! Жорокул Алданович, баштайлыкпы? – деп Ыбрайым башкармага бурулду. Башкарма унчукпастан баш ийкеди.* (Ч. А.).

Сүйлөшүү процессинин **коммуникациялык, интерактивдүү жана перцепциялык** аспектиси тыгыз байланышта келип синтездик бир бүтүндүктү түзүп, улуттун дүйнө таанымын, жашоо шартын, кулк-мүнөзүн анын сүйлөшүүсү менен аныктап коет. Сүйлөшүүнүн **интерактивдүү аспектисинде** адамдардын социалдык, психологиялык статусуна ылайык диалогдун да ар кандай функциялык түрү келип чыгары бир катар мисалдардан далилденди. Сүйлөшүүнүн **перцепциялык аспектисинде** маектешүүчүлөрдүн жүрүм-турум жана сүйлөө манерасына, интонациясына, жаңсоолоруна жараша бири-бирине таасир калтыруу максаты көздөлүп, натыйжада, улуттук менталдуулукка байланыштуу сүйлөшүү өзөгүнүн келип чыгышы каралат. Бул учурашуу, салттык репликалар, сарказм ж.б. репликаларды камтыган диалогдордо кеңири пайдаланылары шексиз.

Диалогду функциялык-коммуникациялык аспектиде изилдөө биз жогоруда караган материалдын алкагынан да чыгып, тилдин системалык гана эмес, социалдык, психологиялык, этнолингвистикалык, экстралингвистикалык жагдайын дагы эске алат.

2-баптын 3-параграфы «Функциялык-лингвистикалык аспект» деп аталып, анда тилдик бирдиктердин (фонемалар, морфемалар, лексемалар, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр) иерархиялык жактан системалуу түрдө уюшулган ыкмалары текстте функцияланып, анын эсебинен тексттик өзгөчө мааниге ээ болушу каралат.

3-бап - «Диалогдун структуралык-семантикалык анализи» эки параграфтан турат. Структуралык-семантикалык аспект репликалардын структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн, алардын компоненттик жана лексикалык курамын, өз ара байланыштын формаларын жана каражаттарын, синтаксистик курулушун изилдөө менен байланыштуу.

3-баптын «Репликалар. Кайталоолор» деп аталган **1-параграфында** диалогдогу кайталоолордун орун алышы, алардын семантикасы берилет. «Кайталоо – синтаксистик жактан өз алдынча болбогон экинчи реплика, ал өзүнүн негизи катары биринчи репликанын сөздүк курамына ээ болот жана анын формасына баш ийет» [Шведова, 1960, 283]

Көңүл бөлбөй же укпай калгандыктан кайталап суроо учурларын эске албаганда, кайталоолордун мүнөздүү белгиси – экспрессивдүүлүк, аны алып келген кеп каражаттары адамдын маанайын, образын берүү менен, кайталап жаткандагы бейнесин жаратат: - *Мен сизге ... алма апкелдим эле. - Алма? Алма болсо эмне экен? Мени өмүрүмдө алма көрө элек дедиңизби?* (Ч. А.). Диалогдук кептеги кайталоолордогу экспрессивдүүлүк - таң калуу, тандануу, коркуу, ачуулануу, келекелөө, өзүн жоготуу, макул болуу, макул эместик, кубаныч, шаттануу, ж.б. сыяктуу боёкчо-оттеноктору менен коштолот.

3-баптын «Диалогдун түзүлүштүк биримдиги» деп аталган **2-параграфында** тилдик бирдиктерди (фонетикалык, лексикалык ж.б.) колдонуу өзгөчөлүктөрүнүн диалогдун курамында аткарган функциялары талдоого алынды. Бул параграфтын **«Диалогдогу фонетикалык кубулуштар»** деп аталган 1-бөлүмүндө диалогдун катышуучуларынын ар кандай статусуна (жаш курагы, социалдык, психологиялык абалы, жашаган аймагы ж.б.) жараша айрым тыбыштарды колдонуу өзгөчөлүгү каралды. Алсак, **ф** тыбышынын айтылышындагы өзгөчөлүктөр: - *Сөз берилет, фамилияңызды айтып коюңуз? – деди - Менин намилиям: Шайыр жеңе десеңер эле болот, жолдош аксакал!* (Т. С.)

Оозеки да, жазма диалогдо да протеза кубулушу, б.а. катар келген үнсүздөрдүн алдына оңой айтуу үчүн үндүү кошулуп айтылган учурлары көп кездешери белгиленди: - *Немистердин ышпыёну болуп жүрбөсүн, агай? – деди окуучулардын бири. - Кайдагы ышпыён болмок эле? Согуш эбак бүтпөдүбү, - деди дагы бир окуучу.* (М. Б.). Мындай формада сөздөрдү колдонуу комизм эффектисин жаратуу максатынан да келип чыгарын белгилеп өткүбүз келет.

Иште кичинекей баланын да тыбыштарды айтуу өзгөчөлүгүн чагылдырган диалогдор мисал түрүндө берилди: - *Атаке, чуу ичем, - деп мойнун созуп айтты.* (А. Т.). Диалогдо мындай көрүнүштөрдүн колдонулушу төмөндөгү максаттарды көздөйт: 1) диалогдо каармандын сүйлөө бөтөнчөлүгүн көрсөтүү; 2) каармандын жаш курагына жараша сөздөрдөгү айрым тыбыштарды айтуу өзгөчөлүгүн берүү; 3) айрым сөздөрдү тыбыштык жактан атайын бурмалап колдонуу менен өзүнүн же башканын социалдык абалын башкалардан обочолоп туруу.

«Диалогдогу лексикалык бөтөнчөлүктөр» 3-баптын экинчи параграфынын 2-бөлүмүндө каралат. Анда каармандардын диалогдогу диалектилик өзгөчөлүктөрү, лексикалык же фонетикалык диалектизмдерди диалогго киргизүү чыгарманын кейипкери жашаган жердин колоритин берүүдө өзгөчө роль ойной тургандыгы белгиленди: *Тагам каякта? – деп сурады Колдош эми гана. - Районго кеткен, - деди жеңеси.* (М. Г.).

Диалогдо диалектизмдердин лексикалык, морфологиялык бөтөнчөлүктөрүнүн колдонулушунун максаты: 1) диалогдо катышкан каармандын аймакка тиешелүүлүгүнө карай, анын сүйлөшүнүн табигый болушун камсыздайт; 2) тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнүн автор тарабынан кылдат колдонууга болгон аракетин берет; 3) окурман жергиликтүү элдин сүйлөө бөтөнчөлүгүн угууга мүмкүнчүлүк алат.

3-баптын экинчи параграфынын «Диалогдогу морфологиялык өзгөчөлүктөрү» 3-бөлүмүндө морфологияда каралган бир катар объектилер да репликалардын курулушунда маанилүү кызмат аткарышы белгиленди. Сөз түркүмдөрүнүн диалогдо функцияланышы ар кандай семантикаларды туюндурат.

Алсак, репликалардагы сурама ат атооч суроо маанисин жаратат: - *Канча балам бар дедиң?* - *Үчөө.* (А. С.). Ушул сыяктуу функцияны – **бы** суроо морфемасы да аткарат: - *Силер соосуңарбы?* – *Эсенбек мыскылдуу күлдү.* – *Кайсы доордо жашап турганыңарды билбейсиңерби?* (К. К.). Кыргыз тилине мүнөздүү болгон ат атоочтун сылык жана жөнөкөй формалары диалогдо көпчүлүк учурда сүйлөөчүнүн мамилесин билдирүү үчүн колдонулат. Мисалы, терс эмоциянын негизинде улуу адамга карата Сен ат атоочунун айтылышы, Сиз ат атоочунун кекээр, сарказм маанисинде пайдаланылышы сыяктуу көрүнүштөр диалог структурасында семантикалык негизги боёкчолор катары кабыл алынат. Ал эми кээ бир түрк элдеринде кыргыз тилиндегидей Сен - Сиз дифференциялоосунун жок болгондугуна байланыштуу, диалогдордо сөзсүз түрдө орун алган тууганчылык маанисиндеги номинациялар гана сүйлөөчүнүн мамилесин тастыктайт. Анткени “башкырларга Сиз кайрылуу формасы мүнөздүү болгон эмес, салттык кайрылууда бейтааныш адамдарга да Сен деп кайрылышкан. Сиз сылык кайрылуу формасы орус тилинин таасири аркылуу таркалган”. [Сынбулатова, 2011, 9]

Диалогдордо элестүү этиштердин колдонулушу ага эмоциялык-экспрессивдик боёкчо берет: - *Бас бери, делдектебей!* – *деп күркүрөдү атасы.* (М. Байжиев). - *Сенин мылжыңдаган күлкүң мага бир тыйын.* (Ч. А.). Элестүү этиштер адресаттын кыймыл-аракетине кошумча боёкчо берип, психологиялык, эмоциялык бейнесин сүрөттөп берет.

Сырдык сөздөр диалогдо сезимди билдирүү, турмуштук сөздөрдү колдонуу аркылуу диалогдун жандуу өтүшүнө шарт түзөт: - *Папа, папа...* – *Тү-үү ата!* – *деди Алым кыжырдана.* – *Ой, дале уктай элексиңби?* (Б. Усубалиев). - *Өх!* – *Шаршен үшкүрүп, курсагын сылады.* – *Кымыздын каякка кеткенин билбей калдым.* (К. К.).

Ал эми кызматчы сөздөр (бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр) диалогдо реципиенттин репликасында: 1) сөздү үнөмдөө максатын, 2) каармандын учурдагы абалына ылайык сүйлөр-сүйлөмөксөн жагдайын туюнтат: - *Анда окуган баланын арманы жоктур да,* - *деди Султаналы аны сүрөп.* – *Эч.* (К. К.). - *Турмушуң ойдогудайбы?* – *Албетте* (М. Б.). - *Ээ, мунуң куйругу жок бөдөнө окшойт.* – *Балким.* (К. О.).

Диалогдун репликаларында сөз түркүмдөрүнүн, сырдык сөздөрдүн жана кызматчы сөздөрдүн дээрлик бардык түрлөрү катышып, алар репликаларды толуктоо менен синтаксистик түзүлүштүн бүтүндүгүн камсыздай алган, маалыматтык жеткиликтүүлүккө ээ кичи тексттик көрүнүш болот.

3-баптын экинчи параграфынын 4-бөлүмү «Диалогдун синтаксистик курулушу». Диалогдук кеп – бул бөтөнчө жана татаал синтаксистик кубулуш. Диалогдук кепти изилдөөнүн маанилүү бөлүгүн белгилүү типтеги диалогдук биримдиктердин татаал сүйлөм катары аңдалышы түзөт. Андагы репликалардын биригиши өзгөчө синтаксистик түзүмдү берип, анын негизинде эллипсис, ар кандай функциялык типтеги сүйлөмдүн колдонулушу, модалдык сөздөр, кайталоолор, бириктирүүчү конструкциялардын табияты өндүү маселелерди жаратат. - *Бүгүн мен бир сыр көрдүм, балам. Маралдар кайтып келиптир. Бала жалт кылчая карады.* - *Чынбы?* - *Чын. Өз көзүм менен көрдүм. Үч баш экен.* - *Каяктан келиптир?* - *Ашуу ашып, тоо басып келген го. Аякта да корук токой бар. Быйыл күз жылуу, ашуу али жабыла элек, жол ээн, келе беришти да.* (Ч.А.).

Жогорудагы диалогдук биримдикте биринчи реплика толук сүйлөм – анда сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү толук катышат. Ал эми кийинки реакция-репликалар – кемтик сүйлөм. Диалогдун репликаларынын дээрлик көпчүлүгүнүн кемтик сүйлөм болушу орунсуз кайталоолордон арылууну, репликалардагы айтылуучу кептин кыска, так, жеткиликтүү болушун камсыздайт

Диалогдо эллипсистин кеңири колдонулушу – табигый көрүнүш. Диалогдогу эллипсис суроо жана жооп репликаларында байкалып, өз ара семантикалык жана синтаксистик жактан байланышкан параллелизмди пайда кылат.

Негизги суроону камтыган сүйлөмдөр диалогдун темасын берет. Адатта алар толук формасында ишке ашат. Ошентсе да, айрым учурларда сүйлөө кебинде, көркөм чыгармаларда, автордук баяндоодон кийинки репликаларда эллипсистик формалар пайдаланылат, мисалы: *Ооздо чачылган отундун үстүндө Асел туруптур. Элес болуп калгандай селейе катып, алая тиктеп турат. - Бул эмне? – деди акырын* (Ч.А.)

Бул эмне? негизги суроону туюнткан эллипсистик реплика болуп эсептелет. Ал эми түшүп калган сүйлөм мүчөсү кырдаалдан алынышы мүмкүн. Автордук текстте кептин шарттары берилгендиктен, *кырдаалдык эллипсис* келип чыкты.

Диалогдогу эллипсис жөнөкөй гана эмес, татаал сүйлөмдөрдө да жолугат. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү диалогдун репликалары боюнча бөлүштүрүлөт да, бири-бирин толуктап турат. Эреже катары жооп репликаларында же баш, же багыныңкы сүйлөм түшүрүлөт: - *Кандайча? – деп Сабитжан тайсалдады. - Ошондойчо. Бул тарап кароолдогу зона.* (Ч.А.).

Берилген диалогдогу репликаларында көрүнүп тургандай, өлчөм багыныңкы сүйлөмдүн элементтери (кандайча, ошондойчо) суроо, жооп репликаларында эллипсисти пайда кылды. Ушул сыяктуу эллипсистер багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн башка типтеринде да жолугат.

3-баптын экинчи параграфынын 4-бөлүмү «Диалогдогу каратма сөздөр». Каратма сөздөр диалогдун структурасынын маанилүү бөлүгүн түзөрү шексиз. Себеби диалог өзү адресант жана адресат формуласы менен шартталгандыктан, конкреттүү адресаттын аты каратма сөз аркылуу берилет. А. Имановдун аныктамасында каратма сөз - «сүйлөм аркылуу айтылган ойдун кимге, эмнеге арналгандыгын (адрестелгендигин) билдирүүчү сөз, же сөздөрүн тизмеги» [Иманов, 2009, 291]. Окумуштуунун оюна таянсак, каратма сөздө адресанттын жана адресаттын болушу шарт, анткени ал көркөм тексттеги диалогдун дагы бир формалдык көрсөткүчү болуп саналат. Андай сөздөр, жалпы түрк тилдеринде нейтралдуу жана эмоциялык-баалоо маанисинде, ар кандай терс же оң коннотацияга ээ боло алат [Эльмурзаева 2009, 10].:

Биз ишибизде каратма сөздүн колдонулуу функциясына жараша төмөндөгүдөй бөлүштүрө алдык. 1. Адамдын жалпы жана энчилүү аттары катары келген каратма сөздөр: -*Кыздын катына жоопту качан жазабыз, Нукаш?* (Т. С.). 2. Жалпы заттык маанидеги атооч жөндөмөсүндө, I жакта турган каратма сөздөр: - *Кана, азиятым, канча күчүңөр бар, солдаттардын моралдык жагы кандай, ким командачылык кылат? – деп кайта сурай баштады.* (Ж. Т.). 3.Туугандык, достук жана ар кандай мамилелерди туюнткан каратма сөздөр: - *Таарынба, атаке!* (А. Т.). 4. Жалынуу, жакшы көрүү маанисиндеги каратма сөздөр: - *Кандай, айыктыңбы, садагасы?* (С. С.). 5. Эмоциялык, экспрессивдик маанайда айтылган каратма сөз: -*Жогол, канкор!* –

деп колун көтөрүп баратып эси ооп кетти.(А. Т.). 6. Жандама мүчө (термин - А. Иманов) менен бирге айтылган каратма сөздөр: - **Балам Айнагул! Турчу, менин абалымды карачы!** (К. Ж.). 7. Сөз айкашы формасында келген каратма сөздөр: - **Жолдош баикы инженер, бүгүнкү иш ийгиликтүү** (Ж. Ашуубаев). 8. Жаныбарларга салыштыруу иретинде берилген каратма сөздөр: - **Койчу эми, байкуштун ичкенин аш кылсаңчы, карыган аюу! — деди.** (М. Э.).

Диалогдогу каратма сөздөрдүн максат, милдети — заттык номинацияларды туюндуруу, адресатка карата өзгөчө мамилени, сезимди билдирүү, диалогдун эмоционалдык, экспрессивдик динамикасын арттыруу, статусун жана катыштык мамилесин баса көрсөтүү, реципиенттин кошумча белгилерин атоо, экинчи бир субъектиге (жан-жаныбарларга) салыштыруу аркылуу баалоо функциясы ж.б.

Иштин 4-бабы - «Көркөм тексттеги диалогдун функциялык-семантикалык типтери, алардын классификацияланышы» үч параграфтан турат. 1-параграфта диалог өтүп жаткан кырдаалга жана өнүгүп келген окуяларга жараша ар түрдүү репликалар, ага ылайык диалогдун функциялык-семантикалык типтери талдоого алынды. Топтогон материалдарыбыздын негизинде диалогдун төмөндөгүдөй түрлөрүнө токтолдук: 1) *диалог–маек*; 2) *диалог–конфликт*; 3) *диалог–талаш–тартыш (полемика)*; 4) *диалог–унисон* (термин – А.К.Соловьева).

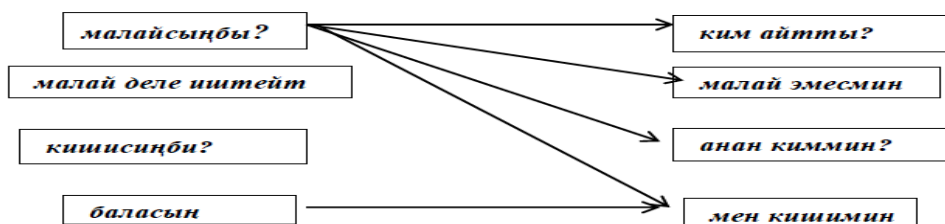
1. «Диалог-маекте» тынчтык абалда күнүмдүк турмуштагы болуп жаткан жагдай үстүндө баарлашуу чагылдырылат: -*Уй тууганда, апам ууз бышырып берет. Ууз жейбиз. Анан мен кичинекей бөбөккө да ууз алып келип берем, ээ! Ал ууз жейби? - Тилиңден айланайын! – Сейде жүрөгү элжиреп, аны көзүнөн, маңдайынан өптү, – уюңар туусун, айланайын, анан жейбиз. Бөбөгүң да жейт, тиши чыгып калбадыбы!* (Ч.А.). Диалог-маек адресат менен адресанттын ортодо болуп жаткан маегинин актуалдуулугу, биринчи же экинчи тарапка тиешелүүлүк фактысына ылайык, максатына жетип же жетпей калышын көрсөтөт. Маектин жүрүшү коммуникациялык кырдаалга негизделип, анын катышуучуларынын активдүү же пассивдүү аралашуусун шарттайт. Диалогдун **«диалог-конфликт»** түрү диалогдун катышуучуларынын бири-бирине болгон кекээри, каяшасы менен айырмаланат жана темпинин тездиги менен өзгөчөлөнүп, ага монологдук кеп мүнөздүү эмес: - *Далымды кашы! - Буйругум эки болбойт деген кыялда зилдей башын эки колуна жаздап жатып калды. Мен козголбодум. - Уктуңбу? – деп башын көтөрбөй ыйыгын булкуп алды. - Кашыбаймын! - Кашыйсың дедим кашыйсың! – деп мага атырылып, жер таянган калыбында туруп калды. –Кана? Канча күтөм? Мен эрксизден кетенчиктей бердим.* (Ч.А.).

Жогоруда айтылгандай, диалог–конфликтинин имплициттик семантикасынын өзгөчө экспрессивдүүлүккө өтүшү, андагы фонетикалык (түпчүл каткалаң *к, ш*) тыбыштардын катышы аркылуу диалогдун конфликттүүлүгүнүн күчөшү менен түшүндүрүлөт. Эреже катары диалогдун мындай түрүндө репликалар кыска, биринин кебин акырына чейин укпастан жара бөлүп кетүү менен, бири–бирин какшыктоочу же кекээрлөөчү кайталоолорго орун берилип, интонациянын өзгөчө акценти мүнөздөлөт.

«Диалог-талаш-тартыш (полемика)». Талаш-тартыш - акыйкатты ачыкка чыгаруу, чечим чыгаруу, маселени бир беткей кылуучу кептин өзгөчө түрү. Конфликт мүнөзүндөгү диалогдон айырмаланып, талаш–тартышта репликалардын монологго айланышы, репликалардын узактыгы мүнөздүү. - *Сен, эмне,*

малайсыңбы? Тиги чочуп кетти: - Жок, ким айтты? - Эч ким. - Мен малай эмесмин! – деди ардангандай. - Мен иштеп жатам. - Малай деле иштейт да. - Малай акы албай иштейт. - Ал мага түшүндүрө баштады. - А мен акы алам, канча иштесем, ошого жараша акча алам. - Көп акча аласыңбы? Тиги ооба дегендей башын ийкеди. - Көп акчаны кишилер алат да. Сен, эмне, кишисиңби? - Анан киммин? Кишимин да. Сен да кишисиң. - Ооба, саа, мен киши эмесмин. Сен да киши эмессиң. - Анан киммин? - Баласың. Апам айткан. Сени бала экен деген. Мени да баласың дейт. Балага акчанын эмне кереги бар дейт. Атам да айтат – сени кичинекей эле бала дейт... Ал мойнуна алгандай үндөй албады. Кыйладан кийин ылайдан чыкты да, кетменип таянып туруп калды. - Мен кишимин, - деди анан ойлуу. – Иштеп жатам, бөбөктөрүмдү багып жатам. Демек, кишимин да. - Алдаба, - дедим мен күлүп, - багып жатам деп коёт. Атаң багат да. Мына бизди баарыбызды атам багат. Апамды да атам багат. Ал күлүмүш болду. Чылаган ылайын тиктеп, азга турду да, маанайы пас: - Атам жок. Өлүп калган, - деди. (Б. Усубалиев).

Жогорудагы диалогду схема түрүндө көрсөтсөк, анда эки коммуниканттын ортосунда жөн гана маектешүү эмес, бул жаш өспүрүмдөрдүн дүйнө таанымы, айланасында болуп жаткан сөздөргө байланыштуу түйүндү чечүүгө болгон аракети, коммуниканттардын биринин малайсыңбы? деген суроосуна макул болбостон, өзүнүн абалын түшүндүрүп, оппонент катары репликалары менен далилдейт.

Репликалардын суроо-суроо түзүлүшү, схемада берилген узун сызыктуу жебечелер 2-баланын оппозициялык тактикасын, диалог-талаш-тартыштын семантикасын ачып берет. Талаш-тартышын максаты акыйкатты издөө, оппонентти ынандыруу, жеңиш үчүн талаш-тартышка түшүү болуп саналат.

«Диалог-унисон». Реалдуу жашоодо маектешүү бир нерсени эскерүү же таасирленүү жагдайын бириктирсе, диалог дээрлик унисондук (бирөөнүн айтканын же оюн кайталап ырастап туруу) мүнөзгө ээ: - Эсиңдеби, Жер баягы каран күн? - Эсимде, Толгонай. Сени кош айдатып жүргөн жериңден чакырып кетишкенде эле билгем. Кишилердин көз карашынан. Кирпигинен, тымызын үшкүрүк чалганынан сезгем (Ч.А.). Текст бүтүндөй эки каармандын диалогу, андан монологго өтүү формасынан түзүлүп, андагы **эсиңдеби** лейтмотивдик сөзү кийинки репликадагы ойдун андан ары уланышына түрткү берет. Диалог–унисондо маектешүү жай ыргакта, өткөндү бирге эскерүү менен, бири–биринин сөзүн бөлүп кетпестен аягына чейин угуу, кадыресе теманы гана эмес, философиялык же турмуштук маңызды чагылдыргандыгы менен мүнөздөлөт.

Төртүнчү баптын 2-параграфы «Каарманды коммуникациялык кырдаалдын субъектиси катары презентациялоонун жолдору» деп аталып, ал эки бөлүмдөн турат.

1. «Диалогдогу психологиялык абалдын берилиши». Диалог, мейли оозеки, мейли көркөм тексттен алынган жазуу тексти болсун, курч же өзгөчө жагдайга

жараша эмоциялуулук менен коштолот: - *Ой ээй! Карасаң, карасаң тигил эмне? – деп Сейдакмат кыйкырды биринчи. – Бугулар! Кайдан келген бугулар? – Эмне кыйкырдың энең эркек туугандан бетер? Бугу эмес, айбан, буларды марал дейт! Биз кече эле көргөнбүз,-деди Орозкул байкаса алгандай. – Пай-пай-пай! – деп тамшанып, зоңкойгон Көкөтай бүйрү кызыганына чыдай албай көйнөгүнүн жакасын чечип жиберди.- Сүмбөдөй семирген экен,ээ... – Ургаачысын карачы. Маңкаңдап басканын! –деп өрөпкөп турду шофер көздөрүн бакырайтып. – Байтал бээдей бар го. Биринчи көрүшүм (Ч.А.).*

Тилде эмоциялык абалды чагылдыруу же сүрөттөө каражаттарынын арсеналы көп болгондуктан, психикалык, эмоциялык абал тилдеги бай сөз каражаттар, сырдык сөздөр, эмоциялык боекчого ээ болгон лексемалар, интонация жана ар кандай физиологиялык, кырдаалдык ж.б. абалды билдирген автордук ремарка аркылуу чагылдырып берилет.

2. «Диалогдун тексттеги баалоо кызматы». «Баалоо» түшүнүгү баалоо процессинин маанисин жана анын соңку натыйжасын чагылдыруу менен, тилдик универсалий жана маанилүү лингвистикалык категориялардын бири болуп саналат жана адамдын когнитивдик, практикалык ишмердигине таандык. Көркөм чыгармаларды талдоо көрсөткөндөй, окуялардын субъект же объектилерин баалоонун мааниси каймана (*имплициттик*) же ачык, кеңири берилген (*эксплициттик*) формада чагылдырылышы мүмкүн, аны менен катар баалоо *вербалдык* же *бейвербал* каражаттар аркылуу берилет. Көркөм адабияттын диалогдорун талдоодо баалоо *сезим менен кабылдоо, эмоциялык жана прагматикалык* негиздерде калыптанышы мүмкүн. Мисалы: - *Ии, айтпадым беле сага, алмалар быша элек, кол тийгизбе деп! – Менин колум тийген жок, жөн эле кичине тиштеп көрдүм. – Кандай экен? – Ачуу... – Ишендиңби эми? – Ооба... .*

Сүйлөөчүлөрдүн аң-сезиминде, ой жүгүртүүсүндө улуттук өзгөчөлүгүнө, жашоо шартына, мүнөзүнө жараша образдар калыптанат, алар вербалдашып же вербалдашпаган түрдө калышы мүмкүн. Азыркы тил илиминде мындай образ улуттук дүйнө сүрөтүнүн өзгөчө белгилерин чагылдыруучу концепт термини менен берилип жүрөт. Мисалы, кыргыз элинин менталитетине, улуттук образына тиешелүү болгон «чыдамдуулук жана азга каниет кылуу» сапатын чагылдырган семаны төмөндөгү диалогдон ажыратып алууга болот: - *Өлгөнү жатса да, биздин эл «жакшымын» дей берет...- деди тиги кыңырылып, кабагы кирдүү. (Т. К.).* Вербалдык, бейвербал же аралаш ыкмалар менен чагылдырылган диалогдордогу баалоо каармандардын деталдуу психологиялык бейнесин түзүүгө жардам берет.

Төртүнчү баптын «Диалогдун этномаданий түрлөрү» деп аталган **3-параграфында** кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында диалог түрүндө колдонулган кептик чеберчиликтин үлгүлөрүнүн өзгөчөлүктөрү каралды.

1. «Айтыш» - ар кыл тематикада, уйкаштыгы сакталган импровизациялуу ыр түрүндө биринин оюн бири колдоп улаган (суроо-жооп), же тескерисинче таймашуу маанайында өткөн диалогдун өзгөчө түрү. Кыргыздардын «айтышы» жана казактардын «айтысы» ЮНЕСКОнун маданий мурастарынын тизмесине кирген. **2. «Акыйнек»** - жаштардын кордоо, шакаба чегүү, мыскыл мүнөзүндөгү айтышы болгондуктан, мында көбүнчө экстралингвистикалык, образдуу жана инвективалык тилдик каражаттар кеңири колдонулуп, негативдүү баалоо орун алары белгиленди. **3. «Өлөң»** - поэтикалык формадагы диалог катары структурасы суроо-жооп, бир

нече суроо менен кайрылып, бир нече жооп алуу түзүлүшүндө болот. Семантикасы боюнча олуттуу суроого терең маанилүү жооп алуу же кайым айтышуу болуп саналат. **4. «Элдик поэзиядагы диалогдун үлгүлөрү».** Кыргыз элинин балдарга арналган элдик оозеки чыгармаларында диалог формасындагы суроо-жооп түзүлүшкө ээ ыр саптары көп кездешет. Алар балдарга дүйнөнү таанытуу, адеп-ахлак принциптерин үйрөтүү функцияларын аткарат. Мисалы: *Үркөр-үркөр топ жылдыз. Үркүп кайда барасың? - Жоо желимге барамын! -Жоо желимде эмнең бар? - Аштык айдаар уулум бар. Жибек согоор кызым бар.* Элдик оюндарды ойноодо колдонулган айтымдар да диалогдук мүнөзгө ээ: *Ак терек, көк терек, Бизден сизге ким керек? Жепирейген Жээнбек, Жетип келсин тезирээк.* (<http://bizdin.kg/>). Жогоруда аталган элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү диалогдун этномаданий өзгөчө түрлөрү болгондуктан, аларды келечекте өзүнчө топто ажыратып, тилдик аспектиде терең анализге алуу зарыл деген ойдобуз.

Корутундуда изилдөөнүн натыйжаларын чагылдырган төмөндөгүдөй тыянактар чыгарылды.

Көркөм тексттин структурасында диалог өзгөчө функцияга ээ экендиги талашсыз. Диалог - оозеки сүйлөшүүдө гана эмес, сүйлөшүүнүн жазма формасы болгон көркөм текстте да өзгөчө каражат. Диалог – сүйлөшүүнүн алгачкы жана негизги формасы катары динамикалык структураны элестетет. Ал татаал, көп кырдуу кубулуш болгондуктан, көп аспектиден карап изилдөөнү шарттады. Ушул себептен ишибизде диалогду изилдөөнүн структуралык-семантикалык, функциялык-коммуникациялык жана функциялык-лингвистикалык аспектинин бөлүп алдык.

Диалогду изилдөөнүн структуралык-семантикалык аспектиси жаатынан караганда, диалог – бул даярдыксыз спонтандык түрдө эки маектештердин ортосунда өзгөчө түрдө уюшулган кептин формасы катары, ал эми катышуучулардын саны экиден көп болсо, полилог катары аныкталат.

Конкреттүү фактылардын жардамы аркылуу диалогдун структуралык-семантикалык алкагында диалогдун курулушунун спецификасын, суроо-жооп структурасын, репликалар, диалогдук биримдик жана ремарка өңдүү компоненттерин жана ага ылайык келип чыккан тема жана рема маселелерин аныктай алдык.

Диалогду сүрөттөөнүн функциялык-коммуникациялык аспектинин өзгөчөлүктөрүн адамдын кептик ишмердүүлүгүндөгү ар кандай жүрүм-турумдарын, диалог куруудагы улуттук, социалдык, жаш курактык бөтөнчөлүктөрүн анализдебей ачып көрсөтүү мүмкүн эмес. Диалогдун катышуучулары бири-бири менен кептик алака курууда убакыттын алдын ала аныкталбаган кесиндилеринде кезек боюнча - сүйлөөчү жана угуучунун ролун аткарышып, кандайдыр бир стратегия менен тактикалардын жардамы аркылуу өздөрү каалаган жыйынтыкка жетишүүгө умтулушат. Бул аспектинин алкагында экстралингвистикалык жана бейвербал каражаттардын колдонулуш чегин жана семантикасын, ошондой эле тектеш жана тектеш эмес тилдердеги факт-материалдар менен салыштырып көрсөтө алдык.

Ал эми изилдөөнүн функциялык-лингвистикалык аспектинин позициясынан диалогдун репликаларында тилдин фонетикалык, лексикалык, синтаксистик каражаттарынын колдонулушу, автор тарабынан аларды чыгармада колдонуу максаты, текстте ал каражаттардын аткарган кызматы чагылдырылды.

Диалогду структуралык-семантикалык жактан талдоого алууда анын түзүлүштүк биримдиги, б.а. синтаксистик курулушу, репликаларынын бири-бири менен сүйлөмдүк байланышы, диалог жана монолог катышы жана карама-каршылыгы иликтөөнүн дагы бир өзөгүн түзсө, кырдаал маселесине такалган диалогдун типологиялык түрлөрүндө (диалог-талаш-тартыш, диалог-конфликт, диалог-унисон, маек ж.б.) тилдик каражаттарды пайдалануу, ошондой эле тилдин чегинен чыккан психологиялык проблемалар каармандын кырдаалга жараша тилдик жүрүм-турумун шарттайт.

Диалогдогу психологиялык абал – өзгөчө иликтөөгө алына турган маселелерден. Бул проблемага токтолуу менен, иште мындай абал эмнеден улам келип чыгары боюнча жалпы маалымат берилди.

Диалогго катышуучулардын ар кандай кырдаалдан улам, же суроону тактоо, же мамилесине жараша диалогдо пайда болгон дагы бир кубулуш – бул кайталоолор. Кайталоолор кайра суроо, тактап суроо, келекелөө, жинденүү ж.б. өңдүү факторлорго көз каранды. Бул маселенин тегерегинде мындан да терең иликтөө талап кылынат. Текст ичинде диалог көптөгөн функцияларды аткарат. Алардын ичинен диалогдун баалоо кызматы улуттук менталитеттин негизинде каармандарга ички жана тышкы оң же терс баа берүү менен каармандын жүрүм-турумун, мүнөзүн же бүтүндөй образын сүрөттөп баалоону ачып көрсөтөт. Ал эми мындай баалоонун натыйжасында бир улутка тиешелүү болгон, конкреттүү жагдай-кырдаалдарда айкын көрүнүүчү улуттун сүйлөө тибин келип чыгат.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы диалог формасындагы ырлар изилдөөбүздүн дагы бир өзөгүн түзө алды, себеби бул чыгармаларда диалогдун айрым элементтери сакталгандыктан, аларды диалогдук чыгармалар деп атоого толук негиз бар. Албетте, кыргыз элинин оозеки чыгармаларында диалог формасындагы чыгармалар арбын болгондуктан, буларды толук түрдө колго алып, лингвистикалык аспектиде изилдөө - мезгилдин талабы.

Жалпылап айтканда, ишибиздин бөлүмдөрүндө каралган маселелердин ар бири дагы кылдат, терең иликтөөгө алынууга тийиш, себеби биз жалпы караган маселелер ар түрдүү багыттагы изилдөөлөрдүн келип чыгышын шарттайт. Көп кырдуу тилдик, психологиялык, логикалык көрүнүш - диалог боюнча кыргыз тил илиминде теориялык-практикалык илимий материалдардын жоктугуна байланыштуу, бул проблеманы алдын ала тандалган теманын, тактап айтканда, кыргыз тилиндеги диалогдун структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн комплекстүү мүнөздөө алкагында гана ачып берүүгө аракет кылынды. Муну менен катар иште алынган илимий жыйынтыктарды кыргыз тил илиминде көркөм тексттеги диалогдун өтө масштабдуу проблемасын изилдөөгө карата жасалган алгачкы кадам катары белгилөөгө болот.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Расулова, М. М. Диалогдогу кайталоолоордун семантикасы [Текст] М. М. Расулова // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек, 2006, - Чыг. 12, - 82-85-бб.
2. Расулова, М. М. Диалогдогу психологиялык абалдын берилиши [Текст] М. М. Расулова // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек.: БГУ, 2007, - Чыг. 12, - 24-27-бб.

3. Расулова, М. М. Көркөм тексттеги диалогдун типологиялык өзгөчөлүктөрү [Текст] М. М. Расулова // Кыргыз тили жана адабияты. – Бишкек.: БГУ, 2009, - Чыг. 16, - 61-63-бб.
4. Расулова, М. М. Диалогдун теориялык-практикалык негиздери [Текст] М. М. Расулова // БГУ жарчысы. – Бишкек.: БГУ, 2010, - Чыг. 2(17), -121-124-бб.
5. Расулова, М. М. Диалогдук кептин синтаксистик курулушунун айрым маселелери [Текст] М. М. Расулова // БГУ жарчысы. – Бишкек: БГУ, 2011, - Чыг. 1(18), - 168-170-бб.
6. Расулова, М. М. Тексттеги диалогдо экстралингвистикалык каражаттардын берилиши [Текст] М. М. Расулова // БГУ жарчысы. – Бишкек: БГУ, 2017, - Чыг. 3(41), - 103-106-бб.
7. Расулова, М. М. Диалогдун табиятын изилдөөнүн маселелери [Текст] М. М. Расулова // БГУ жарчысы. – Бишкек: БГУ, 2017, - Чыг. 3(41), - 112-115-бб.
8. Расулова, М. М. Көркөм тексттеги талаш-тартыш диалогунун семантикасы [Текст] М. М. Расулова // Языки в лингвоэтнокультурном пространстве Кыргызстана. Материалы научно-практической конференции, посвященной 70-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора К. З. Зулпукарова. – Ош: ОшМУ, 2017, - 140-146-бб.
9. Камбаралиева, У. Ж., Расулова, М. М. Көркөм тексттеги диалогдук биримдик [Текст] У. Ж. Камбаралиева, М. М. Расулова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Бишкек, 2017, - Чыг. 10, - 218-222-бб.
10. Расулова, М. М. Диалог-спор как инструмент выявления истины и человеческого характера в кыргызском мировоззрении (на материале произведений Ч. Айтматова «Плаха», Б. Усубалиева «Деньги», «Старуха») [Текст] М. М. Расулова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017, - вып. 10(76): в 3-х ч. Стр. - 163-167.
11. Камбаралиева, У. Ж., Расулова, М. М. Көркөм тексттеги диалогдун баалоо кызматы (лингвистикалык талдоо) [Текст] У. Ж. Камбаралиева, М. М. Расулова // Известия вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2017, - Чыг. 10, - 188-192-бб.
12. Камбаралиева, У. Дж., Расулова, М. М. Способы экспликации оценки в диалогических структурах художественных произведений [Текст] У. Дж. Камбаралиева, М. М. Расулова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Филология. Журналистика. – Воронеж, 2018, - вып. 2. Стр. – 23-25.

Расулова Мээрим Мелисовнанын «Көркөм тексттеги диалогдук кеп (структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү)» темасында 10.02.19 – тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: диалог, диалогдук кеп, диалогдук биримдик, суроо-жооп структурасы, реплика, ремарка, адресант, адресат, реципиент, текст, монолог, структуралык-семантикалык аспект, функциялык-коммуникациялык аспект, функциялык-лингвистикалык аспект, коммуникация, диалогдун синтаксистик курулушу ж.б.

Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилиндеги көркөм диалогдун структуралык-семантикалык, коммуникациялык жана функциялык өзгөчөлүктөрүн тексттин автору менен каармандарынын тилдик картиналарынын өз алдынчалыгын эске алуу менен комплекстүү сыпаттап ачып көрсөтүү.

Изилдөө объектиси – диссертациялык иштин изилдөө объектисин көркөм тексттин компоненти болуп эсептелген диалогдун түзүлүштүк, мазмундук өзгөчөлүктөрү түзөт.

Изилдөө методдору: теориялык адабияттарды талдоо, баяндоо, структуралык, семантикалык, лингвистикалык талдоо, көркөм адабияттан алынган факт-материалды талдоо, сыпаттоо, топтоштуруу ж.б.

Изилдөө предмети: көркөм тексттеги каармандын диалогду уюштуруу жана функция аткаруу аспектилериндеги кептик жүрүм-турумунун спецификасы.

Изилдөөнүн илимий натыйжаларынын практикалык баалуулуктары: көркөм тексттеги диалогду талдоого алуу диалогдун, тексттин, коммуникациянын теориясынын, ошондой эле кептин улуттук өзгөчөлүгүн изилдөөнүн андан аркы өнүгүшүнө тийиштүү салымы болот. Изилдөөнүн практикалык баалуулуктары диссертациянын материалдарын азыркы кыргыз тилинин жана стилистиканын жогорку окуу жайларындагы курстарында, көркөм текстти лингвистикалык талдоолордо, сөздүктөрдү түзүүдө, адабият теориясында, атайын курстарда пайдаланууга боло тургандыгы менен аныкталат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: азыркы тил илиминдеги диалогду ар тараптуу изилдөө боюнча илимий багыттар кыргыз тил илиминде алгач ирет системалуу аныкталып сыпатталды, көркөм диалогду азыркы кыргыз тил илиминде антропоборбордук, текст-борбордук жана лингвомаданий өнүктөрүнүн негизинде комплекстүү изилдөөнүн зарылдыгы аныкталды.

Изилдөөнүн колдонулуш чөйрөсү: изилдөөнүн натыйжалары кыргыз тилиндеги диалогдун теориясынын жоболорун иштеп чыгууда, кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүн, диалогдун курум өзгөчөлүктөрүн окуп-үйрөнүүдө жана тилди үйрөтүүдө, текстти лингвистикалык талдоолордо, диалогдун өзгөчөлүктөрү боюнча сөздүктөргө материал даярдоодо колдонула алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Расуловой Мээрим Мелисовны на тему: «Диалогическая речь в художественном тексте (структурно-семантические особенности)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – теория языка

Ключевые слова: диалог, диалогическая речь, диалогическое единство, структура вопрос-ответ, реплика, ремарка, адресант, адресат, реципиент, текст, монолог, структурно-семантический аспект, функционально-коммуникативный аспект, функционально-лингвистический аспект, коммуникация, синтаксическое строение диалога и др.

Цель работы - выявить и комплексно описать структурно-семантические, коммуникативные и функциональные особенности художественного диалога в кыргызском языке с учетом самостоятельности языковой картины автора текста и персонажа.

Объект исследования – особенности строения и содержания диалогической речи как компонента художественного текста.

Методы исследования: анализ теоретической литературы, описание структурного, семантического, лингвистического анализа, анализ фактического материала из художественной литературы, характеристика, сбор и др..

Предмет исследования: специфика поведения речи персонажей художественной литературы, организационная функция речевого аспекта.

Научная новизна исследования и практическая ценность: Проведение анализа диалога художественного текста, диалога, текста, теории коммуникации, исследование национальных особенностей речи, и перспектива на дальнейшее развитие. Практическая ценность исследования заключается в том, что его результаты могут быть использованы в современном кыргызском языкознании, на лекционных курсах по стилистике в вузах, при лингвистическом анализе художественного текста, в составлении словарей, в теории литературы, и на спецкурсах.

Область применения: результаты исследования могут быть использованы при разработке положений теории диалога на кыргызском языке, при изучении особенностей составления диалога, синтаксического строя кыргызского языка, при лингвистическом анализе текста, при подборе материала для составления словаря особенностей диалога.

RESUME

dissertational research Rasulova Meerim Melisovna on the theme "Dialogue speech in the fiction text (structural and semantic aspect)" submitted to confer the scholarly degree of a candidate of Philology. Specialty: 10.02.19. - Theory of language.

Key words: dialogue, dialogical speech, dialogic unity, question-answer structure, replica, remark, addressee, addressee, recipient, text, monologue, structural and semantic aspect, functional and communicative aspect, functional and communicative aspect, communication, syntactic dialogue .

The object of the investigation - a structural, meaningful peculiarity of the dialogue, which is a component of the fiction text.

The subject - specificity of the character of the speech behavior in the fiction text in the aspects of organization and performance of the functions of the dialogue function.

The aim of the thesis - taking into account the peculiarity of the language pictures of the author of the text and the character, to reveal complex structural, semantic, communicative and functional features of the fiction dialogue in the Kyrgyz language.

Research methods - in the process of research, the analysis of theoretical literature, the descriptive method, structural, semantic, linguistic analysis, fact-materials analysis from fiction, analysis, and synthesis were used in the process of research.

Scientific novelty - scientific directions in modern linguistics on multilateral dialog studies were first revealed in Kyrgyz linguistics, the need for comprehensive research in the light of anthropocentrism, in text theory and the linguocultural aspect of fiction dialogue in modern Kyrgyz language was determined.

The field of implementation - the results of the research can be used in studying of the syntactic structure, the structure of the dialogue, in the development of certain theoretical provisions of Kyrgyz linguistics, as well as in the language learning through dialogue, in linguistic analyzes.